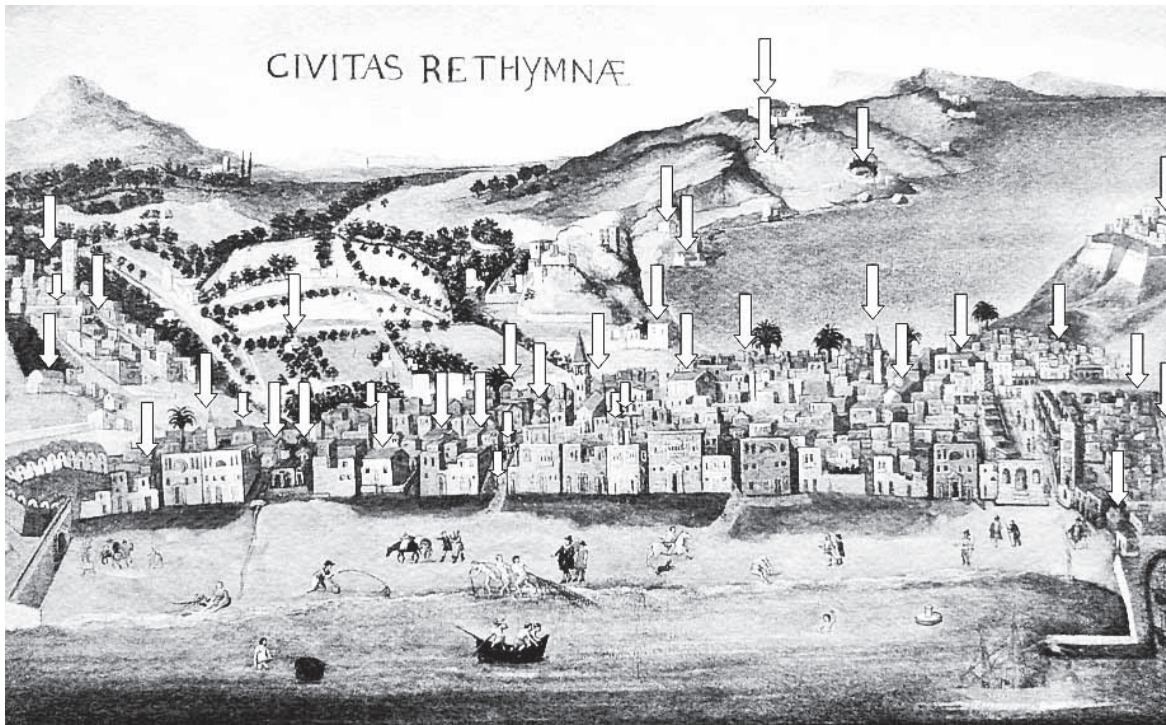

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΑΔΑΚΗ*

Αναδιφώντας το χθες 63

Αναζητώντας τους 59 ναούς του βενετσιάνικου Ρεθύμνου (II)

Μετά από πολλές εβδομάδες και με τη μεσο-λάβηση θεμάτων, όπως ο Δημοτικός Κήπος του Ρεθύμνου, η επέτειος θανάτου του Γιώργη Π. Εκκεκάκη και η εκδήλωση στο Λαογραφικό Μουσείο για τον Μανό Αστρινό, επανερχόμαστε στο θέμα που είχαμε ξεκινήσει, το Ρέθυμνο της Βενετοκρατίας. Για την ακρίβεια ψά-

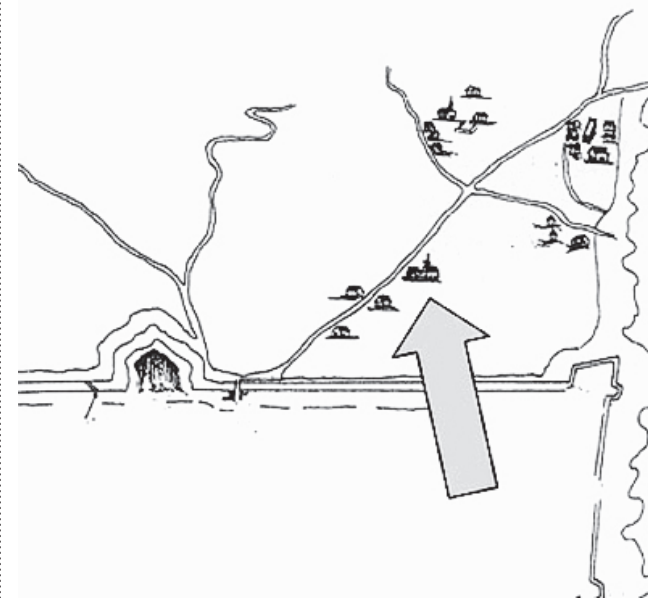
χναμε να εντοπίσουμε σ' αυτό τους λατρευτικούς χώρους της εποχής εκείνης, που αποτελούνταν από 44 ναούς και από 15 καθολικά (μικρο)μοναστηριών. Στα συμβολαιογραφικά έγγραφα της περιόδου, βέβαια, εμφανίζονται συνολικά 77 ναοί, οι υπερβάλλοντες όμως 18 ταυτίζονται προφανώς με άλλους. Από τους

59 βέβαιους ναούς, 36 είχαμε εντοπίσει στον γνωστό μας ζωγραφικό πίνακα Civitas Rethymnae και 28 στον χάρτη του Francesco Basilicata του έτους 1618. Πέντε από αυτούς υφίστανται μέχρι τις μέρες μας. Αυτοί είναι ο **Άγιος Γιώργης στη Γρότα**, ο **Άγιος Λάζαρος**, η **Αγία Σοφία**, η **Κυρία των Αγγέλων** και η **Αγία Παρασκευή** στο Μακρύ Στενό (σήμερα αΐθουσα εκδηλώσεων του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών). Από τα καθολικά των μοναστηριών, μέχρι τις μέρες μας επιζούν η **Santa Maria** των αυγουστινιανών μοναχών, ο **Άγιος Φραγκίσκος** των φραγκισκανών μοναχών και η πρόσφατα εντοπισμένη **Αγία Μαγδαληνή** των δομινικανών μοναχών στα Μπισσακτιδικά. Συνολικά δηλαδή επιβιώνουν (ως χώροι λατρείας ή όχι) 8 ναοί, ποσοστό 15% περίπου, ελάχιστοι σε σχέση με τους αρχικούς 59, αλλά πολύ σημαντικοί, αν αναλογιστούμε τις κατοπινές ιστορικές περιπέτειες του Ρεθύμνου.

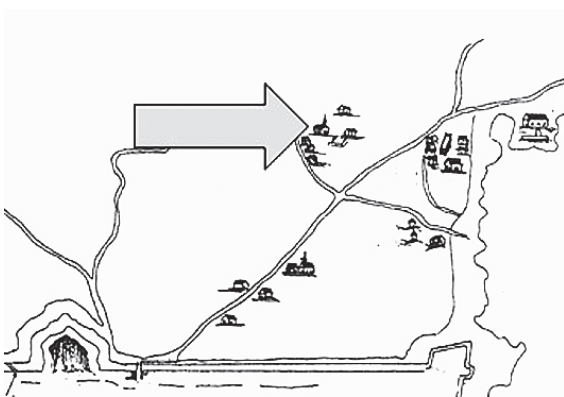
της **Αγίας Παρασκευής**. Σήμερα θα συνεχίσουμε την προσπάθειά μας, με τον εντοπισμό 13 ακόμη ναών.

Στην προηγούμενη συνέχεια είχαμε προσδιορίσει τις θέσεις τριών ναών: της **Αγίας Αναστασίας**, της **Αγίας Άννας** και

Ναός αφιερωμένος στην **Santa Lucia** υπήρχε στη δυτική ακτογραμμή του Ρεθύμνου, όπως υποδεικνύουν τα έγγραφα αλλά και το σωζόμενο μέχρι σήμερα τοπωνύμιο «Αγιάς Φωθιάς το Ρέμα» του χειμάρρου κοντά στους μεταγενέστερους ναούς της Αγίας Φωτεινής. Ερείπια του αρχικού ναού είχαν βρεθεί με πρόχειρη ανασκαφή το έτος 1910 από τον αξιωματικό Γρίβα. Ο ναός ξανακτίστηκε στην ίδια θέση, η οποία όμως αργότερα βρέθηκε στο εσωτερικό του ομώνυμου πυρηνολιουργείου της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών και κατεδαφίστηκε το 2007, για να οικοδομηθεί στη γνωστή σήμερα θέση του.

Ο ναός του **Αγίου Αθανασίου των Ελλήνων** (S.o Atanasio alla greca) βρισκόταν στη δυτική έξοδο του Ρεθύμνου, στο δρόμο προς τα Χανιά, κοντά και νοτιοδυτικά της σημερινής εκκλησίας των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου ονοματοδότησε τον ομώνυμο λόφο στα νότια του, στις υπώρειες του οποίου βρισκόταν, και ο οποίος ακουγόταν ως λόφος του Αγίου Αθανασίου (σήμερα Τιμίου Σταυρού) αλλά και ως Φουρκοκέφαλο, εξαιτίας του μαρτυρικού τέλους που είχαν σ' αυτόν οι επαναστάτες και οι κακοποιοί της Βενετοκρατίας.

Ο ναός του **Αγίου Αθανασίου των Φράγκων** (S.o Atanasio in franco), ήταν καθολικός και βρισκόταν και αυτός, όπως και ο Άγιος Αθανάσιος των Ελλήνων (S.o Atanasio alla greca), στη δυτική έξοδο του Ρεθύμνου, στον δρόμο προς τα Χανιά. Είναι πιθανόν να αποτελούσε όχι έναν απλό ναό αλλά καθολικό ομώνυμης μονής. Σήμερα τίποτε δεν σώζεται από αυτόν, πέραν των αρχαϊκών αναφορών και των απεικονισμών του σε σχεδιαγράμματα της εποχής.

Ο ναός του **Αγίου Γεωργίου** βρισκόταν στην περιοχή μεταξύ του λιμανιού και της Loggia, στην ευρύτερη περιοχή του Castell Vecchio (αργότερα Κιουλούμπαση). Δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία μέχρι στιγμής, γ' αυτό και η απεικόνισή του είναι αβέβαιη. Οι κάτοχοι ιδιοκτησιών στις οδούς Δαμβέργη, Μοσχοβίτου, Αθανασίου Διάκου κ.λπ. θα πρέπει να τις ξαναδούν με άλλο μάτι, πιο υποψιασμένοι, μήπως στα ισόγεια τους ανακαλούν μνήμες ναού της εποχής εκείνης.

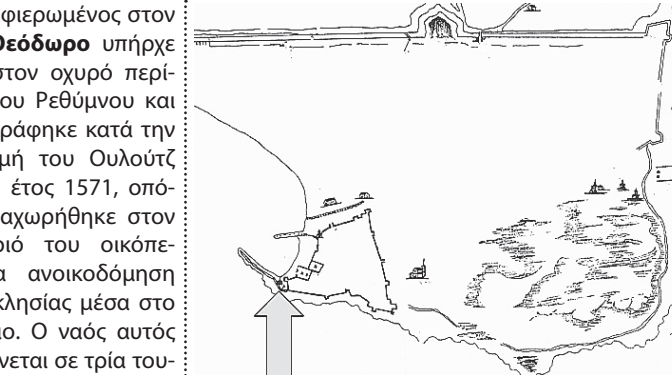
Ο ναός του **Αγίου Αντωνίου** της Βενετοκρατίας βρισκόταν επάνω ή πολύ κοντά στην Πλατεία (Piazza, σήμερα οδός Παλαιολόγου), στο ανατολικό άκρο της προς το λιμάνι, εκεί όπου άρχιζε η συνοικία με το όνομα Καντάκιο, που πήρε το όνομά της από τον χάνδακα (χαντάκι) που περιέτρεχε το Castell Vecchio. Είναι πιθανόν ο ναός να βρισκόταν στη θέση όπου το έτος 1890 οικοδομήθηκε η νεότερη εκκλησία του Αγίου Αντωνίου της Πάντοβα, η σημερινή Καθολική Εκκλησία. Πριν απ' αυτόν ομώνυμος μοναστηριακός ναός είχε ανεγερθεί στην ίδια θέση το 1851.

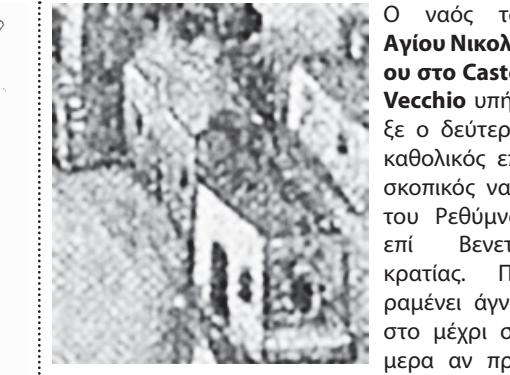
Τα ερείπια του ναού που βρίσκεται δίπλα στην κρήνη και την τρόμπα του Κουμπέ μπορούν να ταυτιστούν με σχετική ασφάλεια με τον ναό του **Αγίου Γεωργίου στους Πετζακάδες** της Βενετοκρατίας. Η τοποθεσία Πετζακάδες είναι πιθανόν να ταυτίζεται με άλλη με το όνομα Γναφεδιά (Βυρσοδεψεία), αλλά σε κάθε περίπτωση περιγράφει τον τόπο της κρήνης. Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στους Πετζακάδες αναφέρεται στον Κρητικό Πόλεμο του Μ. Μπουνιαλιού και σε πράξη του νοτάριου Α. Καλλέργη. Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο για το δίκτυο ακτοφρουράς της Βενετοκρατίας, από μια σκοπιά μ' αυτό το όνομα, που βρισκόταν στην περιοχή και επικοινωνούσε οπτικά με τον ναό του Σπιτήρα Χριστού στην κορυφή του Βρύσινα (σημερινό Άγιο Πνεύμα).

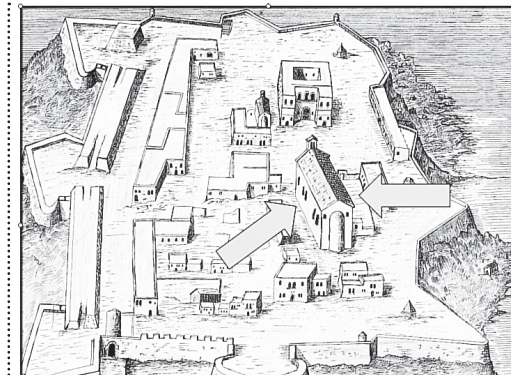
Ναός αφιερωμένος στον **Άγιο Θεόδωρο** υπήρχε μέσα στον οχυρό περίβολο του Ρεθύμνου και καταστράφηκε κατά την επιδρομή του Ουλουτζ Αλή το έτος 1571, οπότε παραχωρήθηκε στον εφημέριο του οικόπεδο για ανοικοδόμηση της εκκλησίας μέσα στο φρούριο. Ο ναός αυτός ανεγέρθηκε και θα πρέπει να είχε κλινητή στέγη, όπως φαίνεται σε τρία τουλάχιστον σχεδιαγράμματα της Βενετοκρατίας. Ο ναός θα πρέπει να ερειπώθηκε επί Οθωμανικής κατοχής ή να μετατράπηκε στο δευτερεύον τέμενος, το οποίο γνωρίζουμε ότι υπήρχε κάπου μέσα στη Φορτέτζα. Η ανάμνηση του αρχικού ναού διατηρήθηκε, οπότε στην ίδια θέση επί Ρωσικής κατοχής ανεγέρθηκε νεότερη εκκλησία στο ίδιο όνομα, τιμώντας με τον τρόπο αυτό έμμεσα τον Ρώσο διοικητή του Ρεθύμνου Θεόδωρο ντε Χισοτάκ. Η νεότερη αυτή εκκλησία εγκαινιάστηκε στις 21 Μαρτίου 1899. Οι εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν απέδειξαν ότι στον αρχικό ναό ανήκε το ανατολικό τμήμα του σήμερα υφιστάμενου.

Ο ναός του **Αγίου Μάρκου** υπήρξε ο πρώτος λατινικός επισκοπικός ναός του Ρεθύμνου. Βρισκόταν μέσα στο Castell Vecchio, αναφέρεται από τον νοτάριο Μ. Αρκολέο και πιθανόν να είναι ο εικονιζόμενος στο σχεδιαγράμμα του G. Magagnatto του έτους 1559. Ο επισκοπικός ναός του Αγίου Μάρκου καταστράφηκε το έτος 1571 κατά την επιδρομή του Ουλουτζ Αλή.

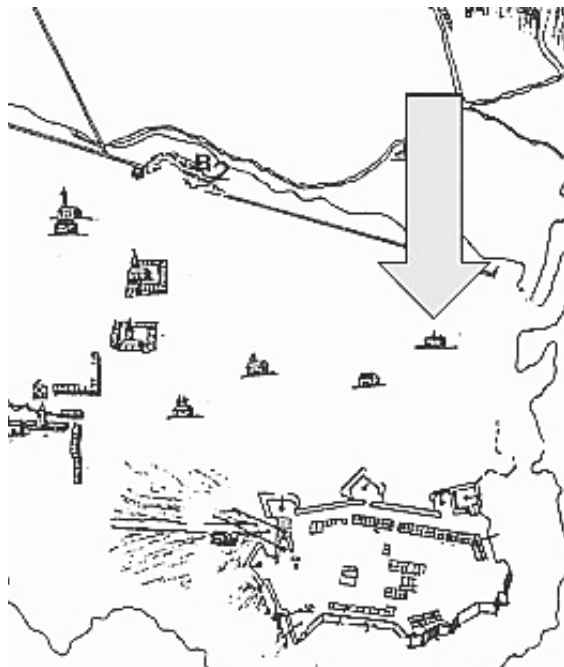
Ο ναός του **Αγίου Νικολάου στο Castell Vecchio** υπήρξε ο δεύτερος καθολικός επισκοπικός ναός του Ρεθύμνου επί Βενετοκρατίας. Παραμένει άγνωστο μέχρι σήμερα αν προϋπήρχε ή οικοδομήθηκε μετά την καταστροφή του Αγίου Μάρκου το 1571, για να τον αντικαταστήσει. Οπωσδήποτε δεν ταυτίζεται με τον ομώνυμο ναό στον μυλό του λιμανιού, δίπλα στο κανάλι απαγωγής της άμμου (sboratore). Θα μπορούσε όμως να είναι η εικονιζόμενη στον πίνακα Civitas Rethymnae εκκλησία επάνω στην Πλατεία (Piazza), μεταξύ του Πύργου του Ρολογιού και του λιμανιού.

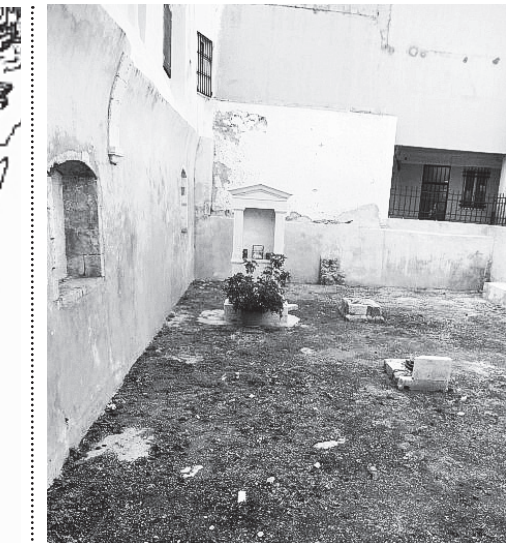
Ο ναός του **Αγίου Νικολάου στη Φορτέτζα** υπήρξε ο τρίτος κατά σειρά λατινικός επισκοπικός ναός του Ρεθύμνου (Diuomo). Οικοδομήθηκε ταχύτατα το έτος 1583 και ήταν ένας ναός εντυπωσιακός, όχι μόνο εξαιτίας της θέσης του επάνω στο φρούριο, όπου δέσποζε, αλλά και των διαστάσεών του (28 x 14 x 6 μέτρα). Διέθετε επτά στεγασμένα με θόλους παρεκκλήσια και ένα σκευοφυλάκιο. Τα θυρανοσία του πραγματοποιήθηκαν καθυστερημένα το έτος 1586 αλλά από εκεί και πέρα ο Λατίνος επίσκοπος τον χρησιμοποιούσε σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις, αφού το ποίμνιό του αρνήθηκε να μετακινηθεί στο εσωτερικό της Φορτέτζας. Στη θέση του Αγίου Νικολάου οικοδομήθηκε αμέσως μετά την κατάληψη του Ρεθύμνου από τους Οθωμανούς, το έτος 1648, το τέμενος Ιμπραήμ Χαν, το οποίο ήταν το μισό στο μήκος από αυτόν. Είναι πιθανόν το τέμενος να χρησιμοποίησε τμήμα της κατωδομής του, όπως τουλάχιστον φαίνεται από τις δύο γωνιακές διευρύνσεις που υπάρχουν στη βόρεια και στη δυτική γωνία του.

Ο ναός του **Αγίου Νικολάου του λιμανιού** βρισκόταν επί Βενετοκρατίας στην αρχή του βόρειου μολού του λιμανιού, δίπλα στο κανάλι εκχυλιστή των προσαμώσεων (sboratore). Εικονίζεται σε όλα σχεδόν τα σχεδιαγράμματα του Ρεθύμνου της τελευταίας περιόδου της Βενετοκρατίας και θα πρέπει να ήταν μια πραγματικά θαλασσοβρεγμένη εκκλησία, όπως το απαιτεί και ο θρύλος του Αγίου. Βρισκόταν οπωσδήποτε πολύ κοντά με τον ναό του Αγίου Μάρκου. Η ανάμνηση του ναού του Αγίου Νικολάου δεν έσβησε αλλά υλοποιήθηκε σε ομώνυμη εκκλησία αρκετά δυτικότερα της θέσης αυτής, όταν το έτος 1911 έγινε ανασκαφή και βρέθηκαν τα ερείπια εκκλησίας, πιθανόν του καθολικού της Μονής Αγίου Λαζάρου. Το έτος εκείνο αρχικά ανεγέρθηκε εικονοστάσι στο όνομα του Αγίου Νικολάου και αργότερα ο φερώνυμος ναός.

Ο ναός των **Αγίων Αναργύρων** της Βενετοκρατίας, που αναφέρεται σε πολλές συμβολαιογραφικές πράξεις, βρισκόταν στην περιοχή της Σοχώρας, στο ανατολικό άκρο της. Ο ναός αυτός είχε ονοματοδοτήσει και την γειτονιά που περικλείονταν μεταξύ της εκκλησίας της Κυρίας των Αγγέλων και της σημερινής πλατείας Ηρώων Πολυτεχνείου (Σοχώρα).

Ο ναός των **Αγίων Αποστόλων** της Βενετοκρατίας αναφέρεται σε συμβολαιογραφικές πράξεις του έτους 1487 και των αρχών του 17ου αιώνα. Η ρεθιμνιώτικη παράδοση τον τοποθετεί στα ερείπια στη δυτική πλευρά της οδού Διονυσίου Καστρινιογιαννάκη, γ' αυτό και το έτος 1947 είχε κατασκευαστεί και τοποθετηθεί επίτοπο μαρμάρινο εικονοστάσι αφιερωμένο στους Αγίους Αποστόλους. Η πρόσφατη ανασκαφική έρευνα ισχυροποίησε την ταύτιση, με την διαπίστωση της ύπαρξης ενός δικλιτου ναού, το νότιο κλίτος του οποίου τοποθετείται στον 14ο - αρχές 15ου αιώνα και το βόρειο στον 16ο αιώνα. Η είσοδος στο ναό γινόταν από τον βορρά. Επί Οθωμανικής κατοχής το κτίσμα είχε μετατραπεί σε κατοικία, με χρήση του ημισείας τμήματος ως αποθηκευτικού χώρου.

2

Χάρης Κ. Στρατιδάκης

Η Τροφή του Ρεθύμνου

Διατροφικές συνήθειες και γευστικές μνήμες

ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΓΡΑΦΟΤΕΧΝΙΚΗ

* Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ Παιδαγωγικής-ιστορικός ερευνητής-συγγραφέας strharis@yahoo.gr, 2831055031